

УДК 502.1:330.1:63-026.
6(447):339.922:061.1ЄС
© 2025

ЗАХИСТ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА — ВАЖЛИВИЙ АГРАРНИЙ ПРІОРИТЕТ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Я.М. Гадзало¹, Ю.Я. Лузан²

¹доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН

²доктор економічних наук, професор, академік НААН

¹Національна академія аграрних наук України

вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9, м. Київ, 01010, Україна

²Інститут продовольчих ресурсів Національної академії аграрних наук України

вул. Євгена Сверстюка, 4-А, м. Київ, 02002, Україна

e-mail: ^{1,2}prezid@naas.sov.ua

ORCID: ¹0000-0002-5028-2048, ²0000-0001-9822-8617

Надійшла 28.04.2025

Мета. Обґрунтувати пріоритетність здійснення заходів щодо захисту навколишнього природного середовища як важливого чинника якісного розвитку продовольчої системи України в умовах євроінтеграції. **Методи.** Застосовано діалектичний і логічний методи наукового пізнання, системний підхід до вивчення процесів і явищ, порівняльних оцінок заходів ЄС та України щодо збереження навколишнього природного середовища, узагальнення наукових досліджень, статистичних даних та взаємодії елементів євроінтеграції. **Результати.** Окреслено основні національні особливості та шляхи поліпшення захисту навколишнього природного середовища України в сучасних умовах функціонування аграрного сектору економіки, доведено необхідність максимального наближення політики держави до європейської аграрної політики. **Висновки.** Необхідно активізувати приєднання України до виконання заходів Європейської зеленої угоди, збереження біорізноманіття та інших глобальних ініціатив щодо захисту навколишнього природного середовища, які є важливими чинниками формування стійкої продовольчої системи держави.

Ключові слова: євроінтеграція, Європейська зелена угода, зміна клімату, навколишнє природне середовище, органічне виробництво, природна родючість ґрунтів.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202505-01>

Навколишнє природне середовище останніми роками дедалі більше зазнає негативного впливу глобальної зміни, клімату, поширення екологічних проблем, пов'язаних з антропогенними процесами та іншими явищами,

які завдають шкоди збереженню потенціалу ґрунтів, якості води, повітря, існуванню рослин і тварин, аквакультури, усьому біорізноманіттю. Такі складні, важкорегульовані процеси безпосередньо впливають на розвиток

продовольчих систем практично в усіх країнах світу. Для України розв'язання зазначених проблем істотно ускладнюється ще й воєнними діями, отруєнням ґрунтів, потребою їх розмінування, відновленням знищених меліоративних систем та наявної агропромислової інфраструктури, іншими чинниками. У глобальному вимірі збереженню навколишнього природного середовища, ліквідації негативних наслідків через зміни клімату та досягненню інших цілей сталого розвитку продовольчих систем світу сприяє дотримання урядами й агровиробниками рекомендацій, викладених у ряді різних рамкових конвенцій і програм ООН.

Важливою особливістю європейської політики в сучасних умовах є врахування у своїй діяльності цих засадничих рекомендацій, адже їх виконання, без сумніву, потребує скоординованих заходів усіх країн світу. Розв'язання проблем розбудови сталої продовольчої системи та врівноваження розвитку територій ще на початковому етапі були визначені як базові цілі у процесі створення ЄС і нині разом із виниклими безпековими питаннями залишаються ключовими та дуже чутливими.

У процесі реалізації Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом у державі відбулось адаптування значної частини вітчизняного законодавства до європейських вимог із багатьох напрямів розвитку внутрішньої продовольчої системи. Визнання України як кандидата на вступ до ЄС, попри військову агресію з боку росії, спонукає нашу державу активізувати подальший розвиток процесів євроінтеграції, використовуючи досвід багатьох країн Євросоюзу, застосовувати перевірені на практиці економічні та інші інструменти й механізми, приділяти увагу питанням збереження навколишнього природного середовища, виробництву якісної сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів.

Проте слід підкреслити, що інституціоналізація розв'язання проблем євроінтеграції щодо питань збереження навколишнього природного середовища та ряду інших завдань з розвитку аграрної сфери України й сьогодні ще значно відстає від процесів у європейських країнах, що прогнозовано буде найбільш складним за входження до європейської системи співробітництва та потребуватиме підвищеної уваги керівництва держави. Насамперед це стосується здійснення заходів щодо гармонізації системи державного управління через удосконалення інституціонального середовища. Зокрема йдеться про забезпечення організаційних, фінансових, наукових, кадрових та інших спроможностей центрального органу виконавчої влади з питань аграрної політики й продовольства України, де концентруватиметься найбільше управлінське навантаження в державі. Головними завданнями є нормативно-правове забезпечення з упорядкування діяльності агровиробників у питаннях підвищення родючості сільськогосподарських земель, збереження біорізноманіття, розвитку виробництва органічних продуктів харчування, покращення безпечності харчових продуктів, демонополізації аграрних ринків, соціальних та інших питань розвитку сільських територій.

У цьому контексті потребують завершення процесу децентралізації влади в Україні: надання необхідних повноважень сільським громадам для розв'язання місцевих проблем щодо збереження навколишнього природного середовища, впливу на земельні відносини, використання лісових, водних й інших природних ресурсів, соціальних та інших питань сільського розвитку. Особливу увагу слід приділити підвищенню ролі вітчизняної аграрної науки завдяки модернізації науково-дослідної діяльності у сферах охорони навколишнього природного середовища, розвитку циркулярної біоекономіки, обґрунтуванню використання

цифрових технологій і роботизації, науковому забезпеченню виробництва безпечних видів продуктів харчування, розвитку інтеграції з європейськими науковими системами тощо.

Мета досліджень — обґрунтувати пріоритетність заходів щодо захисту навколишнього природного середовища як важливого чинника формування стійкої продовольчої системи України в умовах євроінтеграції.

Матеріали та методи досліджень. У процесі дослідження були використані матеріали нормативного, організаційного й фінансового забезпечення для виконання визначених європейською політикою завдань щодо захисту навколишнього природного середовища, які безпосередньо пов'язані з розвитком продовольчої системи співтовариства, порівняння стану та шляхів удосконалення інституціонального забезпечення розвитку аграрного сектору економіки України.

Входження аграрної сфери України до європейської системи співробітництва потребує використання досвіду країн, які в останні роки приєдналися до ЄС, напрацьованих наукових обґрунтувань вітчизняних і зарубіжних вчених для здійснення значних внутрішніх перетворень інституціонального характеру. Насамперед це стосується організації застосування однакових принципів і правил поведінки суб'єктів влади й господарювання як на внутрішньому, так і на європейському ринку, а для цього необхідно прискорити гармонізацію системи державного управління з європейськими аналогами. Усе це стало предметами нашого дослідження.

Методологічною основою досліджень є загальнонаукові та абстрактно-логічні методи, аналіз статистичних даних, узагальнення досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених.

Результати досліджень. Людина, забезпечуючи відповідні умови для свого життя у процесі використання

навколишнього природного середовища й водночас порушуючи об'єктивні закони його функціонування, продовжує формувати основну суперечність, що є першопрчиною виникнення й надзвичайного загострення глобальних проблем, які мають негативний вплив на різні сфери суспільного життя. Стосовно сільського господарства, харчової промисловості, логістики та інших складових аграрного сектору як видів економічної діяльності, з одного боку, використання природних ресурсів — це основа розвитку, а з іншого — порушення природної рівноваги в процесі господарської діяльності є вагомим чинником формування цієї суперечності.

Для України питання сталості функціонування вітчизняного аграрного сектору економіки, враховуючи його потенціальні можливості, які дають змогу бути важливим учасником процесу, а в міжнародному середовищі — вагомим експортером харчової та іншої продукції, водночас передбачає підвищені вимоги щодо якості його розвитку. Досягненню цієї мети у вітчизняному аграрному секторі економіки сприятиме конкретизація шляхів збереження унікальних природних ресурсів України, зокрема завдяки використанню переваг відповідної гармонізації вітчизняної аграрної політики з європейською, досягнень науки й уже діючих на європейському та вітчизняному аграрних ринках ефективних інструментів і механізмів регулювання.

Проблематиці створення умов для сталого розвитку аграрного сектору України з урахуванням збалансованого розв'язання питань соціоекономічної сфери, збереження довкілля і природно-ресурсного потенціалу присвятили свої дослідження багато вітчизняних вчених. У цьому контексті слід виокремити національну парадигму сталого розвитку України, розроблену під загальним керівництвом академіка НАН Б.Є. Патона, у якій обґрунтовано стратегічні чинники, як-от: збереження

біорізноманіття, раціональне використання земельних, водних, лісових та інших матеріально-природних ресурсів [1]. Фундаментальним є дослідження С.А. Балюка, А.В. Кучера, Н.В. Максименко, які довели, що збереження природної родючості ґрунтів в Україні є важливим завданням державної аграрної політики для гарантування національної безпеки України. Вони запропонували стратегічні заходи з охорони земель і відтворення родючості ґрунтів, збереження біорізноманіття як основи для ефективного ведення агропромислової діяльності [2].

Усуненню суперечностей, які виникають через природно-ресурсні чинники, забезпеченню екологічності виробництва продукції аграрного сектору, збереженню довкілля присвятили свою монографію вчені Інституту агроекології і природокористування НААН [3]. Науковці цього Інституту також розробили концепцію стратегічного еколого-економічного оцінювання функціонування раритетних водно-болотних, торфових і лісових екосистем України в разі глобальних змін клімату.

Вивченню та підготовці науково обґрунтованих пропозицій щодо організації боротьби з негативними наслідками зміни клімату для вітчизняного агросектору присвятили своє дослідження Я. Жаліло, В. Русан, Л. Жураківська з Національного інституту стратегічних досліджень. Вчені вказують на істотне відставання у процесі запровадження сучасної природоохоронної політики нашої держави порівняно з країнами ЄС і розв'язанні низки проблем, пов'язаних із функціонуванням аграрного сектору, що затримуватиме розвиток євроінтеграційних процесів та зовнішньоекономічну діяльність [4].

Вагомим є внесок у дослідження проблем запровадження ринкових земельних відносин, поліпшення використання земельних ресурсів, обґрунтування обігу земель за селозберігаючою моделлю

аграрного устрою в країні, методології оцінювання вартості природних ресурсів, землевпорядкування, збереження довкілля в Україні відомих вітчизняних вчених-аграрників: Л.С. Добряка, Й.М. Дороша, В.М. Жука, Ю.О. Лупенка, П.Т. Саблука, М.А. Хвесика та інших. Водночас недосконалість розбудови ефективної системи державного управління в Україні, яка б ураховувала інституціональну взаємодію правових, організаційних, наукових, кадрових, природоохоронних й інших чинників, також не забезпечує необхідного синергетичного ефекту для успішного ведення агропромислової діяльності, що свідчить про наявність значної державної та наукової проблеми.

Сьогодні пріоритет збереження навколишнього природного середовища, зокрема природної родючості ґрунтів і біорізноманіття, системно визначено Спільною сільськогосподарською політикою ЄС, дотримання якої є важливою передумовою сталого розвитку його продовольчої системи. Це підтверджується Європейською зеленою угодою, яка скеровує владу в кожній країні ЄС та суб'єктів усіх видів економічної діяльності на піклування про природу, покращення здоров'я та якості життя людини [5]. Схвалена стратегія «Від ферми до столу», яка спрямована на забезпечення здорової й екологічно чистої системи харчування європейців, є важливим доповняльним нормативним актом Європейської комісії, що конкретизує завдання і взаємопов'язані заходи для досягнення цілей сталого розвитку, визначених як Європейською зеленою угодою, так і відповідною Конвенцією ООН [6, 7].

На розвиток продовольчих систем країн ЄС також працює схвалена у травні 2020 р. Європейською комісією «Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: повернення природи у наше життя», яка сприяє досягненню глобальних цілей Рамковою конвенцією ООН з охорони

біорізноманіття [8]. До цього слід додати регламенти Європейської комісії про органічне сільське господарство, які мають на меті захист довкілля і боротьбу з негативними наслідками зміни клімату, довгострокове підтримання родючості ґрунтів, сприяння високому рівню біорізноманіття тощо [9]. Ці й інші складові Спільної сільськогосподарської політики ЄС, ураховуючи бюджетування відповідних заходів і дотримання виробниками відповідних критеріїв, нині визначають європейську політику, яка має ознаки комплексності та системності й спрямована на розв'язання загальносвітових проблем на європейському континенті, має гуманітарний і природоохоронний характер, формує ефективну продовольчу систему.

Намагання України стати членом Євросоюзу, з огляду на Спільну сільськогосподарську політику ЄС та наше істотне відставання в контексті екологічних, організаційних, структурних, фінансових, соціальних й інших її складових, потребує значного прискорення гармонізації регулятивних заходів уряду. Це надзвичайно великий за обсягами інтелектуальний пласт державної управлінської діяльності, спрямований насамперед на вдосконалення нормативно-правового забезпечення з формування послідовної діяльності та відповідальності органів державного управління за вертикаллю та горизонталлю державної влади, пошуку й застосування більш ефективних інструментів і правил у процесі господарської діяльності виробників.

В Україні внаслідок домінування протягом багатьох років затратних ресурсно- та енергоємних технологій, надмірної концентрації земель сільськогосподарського призначення в окремих агровиробників, недосконалості механізмів державного регулювання диверсифікації виробництва з метою вирішення проблем зайнятості сільського населення та зменшення сировинної орієнтації експорту, часткового врахування

природоохоронних і соціальних чинників у процесі реформування сфери земельних, майнових й інших відносин, дефіциту державної бюджетної підтримки галузі тощо сформувалася така структура державного управління аграрним сектором економіки, яка нині залишається малоефективною з погляду забезпечення якісного розвитку вітчизняної продовольчої системи.

Проаналізувавши ситуацію в Україні, пов'язану з негативними процесами щодо використання земельних ресурсів як базового природного чинника розвитку сільського господарства, вважаємо, що потрібно вдосконалювати державну політику з розв'язання цілого ряду проблем. На відміну від ЄС, де орні землі становлять 30–32% загальної площі, розораність українських земель сягає 54%. Цей рівень розораності був отриманий після додаткового залучення до обробітку малородючих земель ще в радянські часи, таким він залишився й дотепер. У разі вступу нашої держави до ЄС ці обсяги становитимуть майже 19% усіх орних земель Євросоюзу, що перевищує обсяги таких найбільших країн ЄС, як Франція і Німеччина разом. Такий обсяг прогнозовано визначатиме, що майже п'ята частина відповідних спільних європейських бюджетних фондів підтримки сільського господарства піде в Україну, що викликає певні побоювання з боку країн Євросоюзу [10].

На жаль, інвентаризацію земель сільськогосподарського призначення, визначену Земельним кодексом України ще у 2001 р., який мав за мету оптимізацію землекористування, ще досі повністю не проведено. За оцінками вчених НААН, наприклад, тільки в степовій зоні України оптимальна розораність має становити 35–40% (для сухого степу — 25–35%) загальних обсягів оброблюваних земель. Це потребує консервації чи взагалі виведення з інтенсивного використання майже 1,1

млн га малопродуктивних і технологічно забруднених земель. Аналогічна ситуація проглядається і в інших природно-економічних зонах країни, де високий рівень розораності також формувалася внаслідок нерегульованого розорювання луків і пасовищ, збільшення орних земель на низинних і заболочених ділянках тощо, що порушувало природну рівновагу та біорізноманіття.

Ігнорування розв'язання цієї проблеми, з урахуванням неспроможності держави забезпечити ефективне використання таких обсягів розораних сільськогосподарських земель, за даними агрохімічної, паспортизації, яка проводиться щоп'ять років ДУ «Держґрунтоохорона», вже призвело до катастрофічної втрати гумусу в ґрунтах України: з 3,3% у 1991–1995 рр. до 3,07% у 2016–2020 рр. Втрата гумусу як органічного шару ґрунту, який характеризує його родючість, прямо пов'язана з недобором урожаю сільськогосподарських культур, що призводить до значного додаткового зростання технологічних та інших витрат і знижує рівень конкурентності виробництва. Такі тенденції також входять у відповідну суперечність з природоохоронною політикою ЄС, що потребуватиме вдосконалення відповідного законодавства, уточнення нормативів оптимального співвідношення земельних угідь, налагодження необхідного моніторингу ґрунтів, антропогенного навантаження на ґрунти, оновлення кадастрової та картографічної інформації про ґрунти тощо.

Значні ризики та суперечності в питаннях охорони земель, збереження родючості ґрунтів нині прогнозовано також поширюватимуться в процесі здійснення земельної реформи в Україні, зокрема за приватизації й оренди земель сільськогосподарського призначення та їх використання в ринкових умовах, коли інтереси суспільства не завжди збігатимуться з інтересами суб'єктів економічної діяльності. Вдосконалення системи

ведення землеробства з урахуванням виконання вимог Європейської зеленої угоди щодо охорони земель і збереження природної родючості ґрунтів, розширення до 2030 р. площ для ведення органічного сільського господарства до 25% та інших заходів відповідно до регламентів Європейської комісії [5] потребуватимуть науково обґрунтованого впорядкування діяльності суб'єктів господарювання. В іншому разі компенсаційна підтримка з боку спільного європейського бюджету або не буде надаватись, або буде обмеженою чи нерівномірною по всій території держави. Для цього необхідно провести відповідну перекваліфікацію вітчизняних учасників агропромислової діяльності з метою отримання додаткових знань стосовно технологій виробництва. Наприклад, усунення надлишкової кислотності та засолення ґрунтів, оптимізація внесення добрив і засобів хімічного захисту рослин, локалізація деградаційних процесів (протидія руйнуванню берегів річок і водосховищ пиловим бурям, зсувам, селям, обвалам, забрудненню радіонуклідами, карстам, просіданню і переущільненню ґрунтів, які поширюються практично по всій території України) тощо зумовлені обов'язковими вимогами Європейської зеленої угоди та Стратегії Єврокомісії щодо збереження біорізноманіття й потребуватимуть у нашій державі значних і зростаючих інноваційних інвестицій. За оцінками ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського» та ННЦ «Інститут землеробства», сьогодні площі деградованих і малородючих ґрунтів в Україні становлять 8–10 млн га, а прямі щорічні втрати від деградації ґрунтів сягають астрономічних цифр — близько 40 млрд грн.

За даними Державної служби статистики України, в середньому по країні коливання внесення мінеральних добрив становлять від 114,1 кг/га сільськогосподарських угідь всіма категоріями виробників у 1990 р. до 8,2 кг/га у 2000 р.,

51 кг/га — у 2010 р. та 139,6 кг/га — у 2021 р. З різних причин постійно змінювалася структура внесення NPK (у %): у 1990 р. — 42 : 30 : 28, у 2021 р. — 69 : 17 : 14, що вказує на несистемність і дефіцит внесення насамперед фосфорних і калійних добрив. Відхилення між максимальними й мінімальними показниками такої структури впродовж 2017–2021 рр. становить: азотних добрив — 6,2%, фосфорних — 9,9, калійних — 12,2%. Між регіонами та окремими виробниками відносні показники є ще більшими. Слід зазначити, що такі істотні відхилення відбувалися практично за відносно стабільної структури посівів та обсягів внесення елементів живлення рослин на 1 га упродовж короткого періоду — 5 років, що шкодить як збереженню природної родючості ґрунтів, так і якості харчових продуктів (табл. 1).

На формування сталої продовольчої системи держави негативно впливає інша загрозлива тенденція. Якщо в 1990 р. частки виробництва продукції рослинництва і тваринництва (у постійних цінах) у структурі продукції сільськогосподарства України були практично рівними, що відповідало загальносвітовим та європейським тенденціям, то

у 2000 р. частка продукції тваринництва знизилася до 39,5%, у 2010 р. — 29,5%, а у 2020 р. становила лише 22,7%. Такі тенденції призвели не тільки до погіршення структури харчування українців, а й до втрати робочих місць на сільських територіях, задіяних для виробництва продукції тваринного походження, зменшення внесення органічних добрив на 1 га посівів більш як у 10 разів, що водночас зі зменшенням використання торфу й інших органічних поліпшувачів негативно вплинуло на відновлення частки гумусу в ґрунті. Аналогічні тенденції спостерігаються в процесі істотного зменшення проведення таких агротехнічних заходів, як гіпсування і вапнування ґрунтів, згортання застосування біотехнологій захисту рослин тощо [11].

Крім того, невиконання вимог законодавства щодо охорони сільськогосподарських земель і збереження родючості ґрунтів, відсутність механізмів державного регулювання для спонукання застосування виробниками сівозмін за вирощування сільгоспкультур, перенасичення посівів такими інтенсивними культурами, як соняшник, ріпак, соя, кукурудза, що формують основний експортний сировинний потенціал

1. Динаміка структури та загальні обсяги внесення елементів живлення в землеробстві України всіма категоріями виробників за 2017–2021 рр. *

Рік	Структура внесення мінеральних добрив, %			Загальні обсяги внесення мінеральних добрив, кг на 1 га сільськогосподарських угідь
	N	P	K	
2017	67,3	17,9	14,9	98,1
2018	65,3	19,1	15,6	113,3
2019	68,5	17,2	14,3	113,0
2020	68,9	17,4	13,7	134,9
2021	68,5	17,5	14,0	139,6
Відхилення між максимальними та мінімальними показниками структури внесення добрив за 2017–2021 рр., %	6,2	9,9	12,2	41,5
*Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.				
Примітка. В дослідженні в основному використовуються дані вітчизняної статистики за довоєнний період з метою усунення фактора війни, що може впливати на динаміку чи інші тенденції.				

аграрного сектору України, водночас супроводжується найбільшим виносом органічного шару ґрунту, який не компенсується внесенням мінеральних та органічних добрив. Зазначені тенденції збільшують як нинішні, так і відкладені ризики для ведення землеробства в країні, що потребуватиме щороку зростання інвестицій для їх урегулювання.

Боротьба з негативними наслідками зміни клімату в аграрній сфері також передбачає невідкладне вдосконалення функціонування меліоративних систем, поліпшення управління річковими басейнами, забезпечення комплексного екологічного моніторингу водозабезпечення, удосконалення наукових засад сталого ведення землеробства в сучасних умовах. Такі заходи потребують запровадження відповідних державних програм, зокрема й, наприклад, щодо руйнування Каховського водосховища, а також поглиблених наукових досліджень і значних інвестицій. Потрібно вдосконалити державну політику щодо підтримки участі вітчизняних наукових установ у Європейській кооперативній програмі з генетичних ресурсів рослин, якою займається ФАО ООН (Продовольча та сільськогосподарська організація), що значно розширило б можливості залучення іноземного генофонду. Вчені стверджують, що в сучасному світі жодна країна не може обійтися власним генофондом. Однак відповідні процеси в Україні поки що залишаються недостатньо контрольованими, допускаються порушення митних і фітосанітарних процедур, нерегульовано поширюються генетично модифіковані сорти рослин тощо, що шкодить вітчизняному аграрному сектору економіки.

Важливу роль у забезпеченні сталого розвитку продовольчої системи країни відіграє стабілізація виробництва продукції тваринного походження. Галузь тваринництва досі має недосконали структуру — від великих за обсягами виробництва учасників аграрного ринку до дрібнотоварного та натурального

виробника в особі господарств населення. Недостатня підтримка держави з регулювання розвитку галузі сьогодні поставила її в надзвичайно складне становище. Це насамперед загрожує продовольчій безпеці держави в питаннях як поліпшення безпечності продукції, так і дотримання встановлених для населення фізіологічних норм споживання м'яса (і м'ясопродуктів), молока (і молокопродуктів) та риби, які, відповідно, становлять 80, 380 і 20 кг на рік і забезпечуються протягом останніх 15–20 років на рівні децю вищому за 50% [12]. Є цілий ряд нерозв'язаних проблем і в інших підгалузях тваринництва (вівчарстві, кролівництві, окремих підгалузях птахівництва, конярстві, бджільництві), що також потребує вдосконалення державного регулювання. Загалом, згідно з даними Державної служби статистики України, у структурі калорійності харчування населення країни до 2022 р. споживання харчових продуктів тваринного походження становило 30% порівняно з установленим урядом пороговим індикатором продовольчої безпеки на рівні 55%.

Рада національної безпеки України нещодавно зобов'язала урядові структури підготувати Державну економічну програму розвитку тваринництва на період до 2030 р., яку розгляне Верховна Рада України й за достатньої обґрунтованості повинна ухвалити протягом II півріччя 2025 р. Програма має враховувати виконання завдань продовольчої безпеки, необхідних природоохоронних заходів і розв'язання інших проблем галузі з урахуванням вимог євроінтеграції. Досягнення цілей цієї програми, враховуючи стан і складність питань щодо збільшення конкурентного поголів'я тварин і птиці, розвитку аквакультури, забезпечення виробництва безпечних продуктів тваринного походження, заходів щодо збалансованого розвитку підприємств харчової промисловості тощо в такі обмежені терміни потребуватиме виняткових

зусиль держави, аграрної науки, агрови-робників та інших суб'єктів державного управління й господарювання.

Не менш важливою проблемою залишається недостатня увага держави до запровадження циркулярної економіки, яка спрямовується на збереження вироблених продовольчих ресурсів, використання відходів для подальшого господарського використання. Процес виробництва сільськогосподарської сировини, готових харчових продуктів, організація зберігання, роздрібної та оптової торгівлі, пакування, транспортування, громадського й домашнього харчування водночас є вагомими джерелами втрати значної кількості ресурсів, зокрема й продуктів харчування. Такі тенденції сприяють забрудненню ґрунтів, води, повітря та мають значний негативний вплив на біорізноманіття. Тобто середовище, в якому розвивається сам аграрний сектор, формує водночас певні стримуючі чинники та суперечності свого сталого розвитку.

У звіті за програмою ООН щодо навколишнього природного середовища у 2022 р. стверджується, що приблизно 13% світових харчових ресурсів утрачається в ланцюгу, починаючи з етапу після збирання врожаю, ще 19% — у процесі зберігання, обробки й приготування їжі в домогосподарствах, закладах громадського харчування, роздрібній торгівлі. Це спричиняє появу 8–10% глобальних парникових викидів, з яких 60% припадає на домогосподарства, а 28% — на заклади громадського харчування. На європейському континенті такі втрати продовольства та харчових відходів на душу населення оцінюються в межах 270–280 кг на рік [13]. За даними Державної служби статистики України, у 2021 р. в нашій країні такі втрати становили 2,8 млн т, зокрема: м'яса та м'ясопродуктів — 260 тис. т, овочів і фруктів — 180, хлібобулочних виробів — 110, молока та молокопродуктів — 107, риби й рибної продукції — 22 тис. т [12].

Водночас слід зазначити, що загальний обсяг побутових відходів в Україні, за оцінками ООН, в 1,5 раза вищий за середньоєвропейський показник [13].

На сьогодні ця проблема в нашій державі остаточно законодавчо не врегульована. Обмеженість виробництва продуктів харчування та доступу населення до них, фізичні втрати продовольства в ланцюгу руху до споживачів і щодо його безпечності загрожують не тільки здоров'ю людини внаслідок нанесення екологічної шкоди навколишньому природному середовищу, а й економіці — через марні господарські витрати на виробництво продовольства у зв'язку з додатковим використанням значних обсягів сільськогосподарських земель і поголів'я тварин. Для зменшення зазначених ризиків через втрати й неякісні харчові продукти потрібно активніше запроваджувати сучасніощадні технології, удосконалювати систему контролю в процесі виробництва та використання, поліпшувати умови зберігання і транспортування та інші складові логістики, підвищувати обізнаність бізнесу та населення щодо цих процесів тощо. Це значний за обсягами напрям управлінської діяльності в питаннях продовольчої безпеки держави. Він потребує вдосконалення державного регулювання завдяки підготовці й запровадженню нових норм законодавства, визначенню додаткових нормативів та організації необхідного контролю відповідними аграрними органами державного управління.

Важливим напрямом екологічної безпеки й підвищення ефективності функціонування аграрного сектору економіки України є використання відходів рослинництва, тваринництва та харчової промисловості як сировини для отримання енергетичних ресурсів біологічного походження. Крім того, ці заходи також створять умови для максимального самозабезпечення діяльності аграрних суб'єктів господарювання власними енергетичними

ресурсами. Проте цей важливий напрям економічної діяльності ще не має необхідного розвитку. Тут основною перепорою досі залишається недосконалість законодавчої врегульованості. Підтвердженням цього, наприклад, є те, що Україна сьогодні виробляє біодизелю в десятки разів менше, ніж Німеччина, яка, зокрема, використовує й значні обсяги української сільськогосподарської сировини [14]. Для розв'язання цієї проблеми наша країна має використати найкращий досвід країн ЄС, адже розвиток біоенергетики в Україні дасть змогу не тільки істотно збільшити потенціал аграрного сектору економіки, а й зменшити імпортозалежність від викопних енергетичних ресурсів, водночас покращуючи ситуацію в природоохоронному питанні.

Важливою передумовою для ефективного розв'язання сучасних проблем сталого розвитку вітчизняного аграрного сектору економіки та розвитку сільських територій є інституційне забезпечення розбудови системи державного управління його розвитку з використанням успішного досвіду Євросоюзу. Для прикладу, Міністерство сільського господарства і продовольства Франції, яка за площею практично однакова з Україною, на нинішньому етапі розвитку аграрного сектору важливими пріоритетами своєї діяльності визначило вдосконалення політики збереження біорізноманіття та управління кліматом. Регулювання розвитку агропромисловості спрямовується на запровадження сучасних технологій з використанням досягнень генетики, створення насіння нових сортів рослин, адаптованих до кліматичних умов та хвороб, підвищення родючості ґрунтів, забезпечення якості води та розвитку агролісомеліорації тощо. Франція в найближчі роки прагне вдвічі скоротити використання хімічних засобів захисту рослин, замінюючи їх біометодами, врахуванням зональних особливостей посівів

сільгоспкультур, точного й органічного сільського господарства, запровадженням цифровізації та роботизації тощо.

Важливою функцією цього Міністерства на нинішньому етапі розвитку є спрямування діяльності агропромисловців на виробництво безпечних для здорового харчування населення продовольчих товарів з використанням різних інструментів і механізмів національного регулювання та врахуванням місцевих особливостей і вимог Спільної сільськогосподарської політики ЄС. При цьому увага звертається на забезпечення проведення наукових досліджень, розвитку освіти у сферах сільського господарства, харчової промисловості, рибного й лісового господарства, агролісомеліорації та біоенергетики, сільського розвитку тощо. Його регулятивними послугами користуються 457 тис. фермерів, які для організації, зокрема, й органічного виробництва вже використовують 1,8 млн га землі, або 20% загальних обсягів земель ЄС. Крім того, Франція зберігає оптимальну структуру агропромисловості (50% : 50%) між рослинництвом і тваринництвом, регулює діяльність 17 тис. суб'єктів харчової та переробної промисловості, забезпечуючи збереження місцевих традицій, формує політику й координує організацію експорту аграрної продукції та послуг. Важливо, що до сфери їх державного регулювання входять організації міжнародного науково-технічного співробітництва, розвиток національної аграрної науки та поширення знань. Це Міністерство співпрацює також із професійними об'єднаннями виробників, громадськими організаціями, поширює свій вплив на біржову торгівлю, розвиток банківського обслуговування, страхування аграрних ризиків з урахуванням специфіки діяльності агропромисловців тощо [15, 16].

Міністерство координує розподіл 45% усього бюджету ЄС, який виділяється Франції з його фондів для регулювання розвитку аграрного сектору

та сільських територій за умови дотримання національними виробниками відповідних критеріїв і правил, установлених Євросоюзом. Для виконання зазначених функцій у робочому апараті Міністерства на 31 грудня 2023 р. був задіяний 1961 фахівець. Йому підпорядковуються 18 регіональних департаментів продовольства та розвитку сільських територій із загальною чисельністю робочого апарату 2241 особа, або в середньому по 125 людей на один такий регіональний підрозділ. У прямому підпорядкуванні Міністерства перебувають: Національне агентство з питань безпеки харчових продуктів, Національне агентство навколишнього природного середовища та охорони праці, Французьке бюро біорізноманіття, установи з наукових досліджень та освіти для агропродовольчого сектору та ін. Тобто цей урядовий орган центральної виконавчої влади отримав від держави виняткові компетенції для комплексного забезпечення виконання важливої функції національної продовольчої безпеки та збереження довкілля [15, 16].

У підсумку за 2023 р. на частку Франції припадало більш як 21% виробництва сільськогосподарської продукції ЄС — вона є найбільшим в Європі й другим у світі (після США) її експортером, 98% харчової продукції, виробленої національними суб'єктами агропромислової діяльності, відповідають європейським стандартам якості. Досвід Франції та інших країн Євросоюзу підтверджує ефективність Спільної сільськогосподарської політики ЄС, де завдяки взаємодоповнювальній дієвості державної бюрократії досягається висока результативність розвитку важливого сектору економіки.

На жаль, в Україні ще з радянських часів у суспільстві вкоренилася хибна думка, що бюрократія в особі державного апарату, покликаною для організації регулювання соціально-економічних й інших відносин

у країні, характеризується як канцелярщина та тяганина заради дотримання непотрібних формальностей, що заважає будь-якому розвитку. Саме тому є думка, яка передбачає доведення до мінімуму кількості працівників державного апарату, постійні різні реорганізації органів державного управління, що вносить насправді певний хаос у систему функціонування владних інституцій. Такі твердження досі зустрічаються в окремих вітчизняних публікаціях, енциклопедіях і словниках, тоді як класичне визначення бюрократії за Г.В.Ф. Гегелем у «Філософії права» трактується як частина суспільства, яка як носій державної свідомості, освіченості та професіоналізму повинна забезпечувати ефективне функціонування держави.

В Україні на сільських територіях проживає понад 30% населення, яке зазвичай здебільшого причетне до сільського господарства. Аграрний сектор економіки завдяки проведенню ринкового реформування до 2019 р. вже проявляв свої потенціальні можливості, генеруючи високі темпи розвитку, забезпечуючи у загальних обсягах по країні майже 50% експорту агропромислової продукції, та інші позитивні тенденції, проте мав безліч нерозв'язаних організаційних, соціальних, економічних, екологічних, структурних, природоохоронних й інших інституційних проблем. На жаль, у 2019 р. було прийнято необґрунтоване рішення спочатку про ліквідацію, а потім про наступне непросте відновлення діяльності Міністерства аграрної політики і продовольства України. Внаслідок цього було розгублено його кадровий потенціал, чисельність робочого апарату зведено до мінімуму — 220 осіб, що об'єктивно призвело до втрати принципів послідовності й результативності розвитку аграрної політики держави [17].

Крім того, через реорганізацію було розділено окремі важливі функції Міністерства між іншими центральними органами виконавчої влади.

З підпорядкування виведено функціонування аграрної науки, вищі та середні спеціальні навчальні заклади з підготовки кадрів для аграрного сектору економіки, лісового господарства. Також не конкретизовано функції, які мають виконувати міністерства з питань розвитку сільських територій, захисту навколишнього природного середовища тощо. Такі дії порушили принцип цілісності агросфери та взаємопов'язаного державного регулювання її розвитку. Кількість суб'єктів державного регулювання, якими опікувалися Мінагрополітики України й органи державного управління в територіальних одиницях країни, у 2022 р., згідно з даними державної статистики, становила 36,0 тис. сільгосп підприємств, зокрема 26,7 тис. фермерів, які у своїй діяльності використовували землі сільгосппризначення, 6,4 тис. підприємств харчової промисловості, рибного господарства та інші суб'єкти економічної діяльності. До сфери державного регулювання також входило майже 4 млн особистих селянських господарств і понад 10 тис. малих суб'єктів та фізичних осіб-підприємців, які займалися переробкою сільськогосподарської сировини, — усі вони разом формують так званий «неорганізований» продовольчий ринок держави, де накопичено багато проблем щодо впорядкування їхньої діяльності [12]. Зокрема це стосується забезпечення необхідного контролю за якістю харчових продуктів, детінізації руху товарів, ціноутворення, дотримання природоохоронних заходів та інших явищ, які ще не врегульовані державою. Сьогодні, враховуючи євроінтеграційні процеси, така ситуація потребує відповідних інституційних змін.

Оскільки обласні та районні управління агропромислового розвитку в процесі реорганізацій втратили певну інституційну спроможність виконувати свої функції, нині вони також потребують відповідної реанімації через їх

ліквідацію в окремих регіонах чи об'єднання з іншими підрозділами державного управління. Тобто внаслідок скорочення робочого апарату на місцях та невизначеності функцій державного управління центральний орган державного управління з питань аграрної політики і продовольства залишився без надійного провідника своєї політики безпосередньо в областях і районах країни. Така ситуація призвела до певного вакууму між гілками влади і за вертикаллю, і за горизонталлю щодо виконання функцій з організації управлінської діяльності в агропромисловій сфері держави, ускладнила скоординоване виконання завдань, визначених державною природоохоронною політикою. На наше переконання, розв'язання цієї проблеми лежить у площині завершення процесів децентралізації влади та в побудові об'єднаної вертикалі влади для управління розвитком аграрного сектору економіки та сільських територій.

Національна академія аграрних наук України, де в основному сконцентровано дослідницькі установи аграрної науки, упродовж років незалежності, попри складні фінансово-економічні умови, зберегла свої потенціальні можливості для надання відповідних наукових послуг. Тут накопичено значні обсяги наукової інформації щодо тенденцій збереження родючості ґрунтів, екології, біорізноманіття, здійснення заходів з боротьби з негативними наслідками через зміни клімату, агролісомеліорації, наукового забезпечення розв'язання інших проблем розвитку продовольчої системи України. Сьогодні важко переоцінити роль вітчизняної аграрної науки з огляду на потребу підготувати об'єднані заходи з боку держави щодо вдосконалення природоохоронної політики, гарантування сільських територій і виконання інших завдань в умовах євроінтеграції. Недофінансування

впродовж останніх років наукових досліджень, не завжди обґрунтовані зміни відомчого підпорядкування, регулювання діяльності аграрної науки та інші чинники призвели до певної втрати рівня наукового супроводу агропромислового й сільського розвитку (табл. 2).

Перелічені та інші тенденції потребують відповідного вдосконалення державної аграрної політики в питаннях конкретизації пріоритетних стратегічних і прикладних напрямів наукових досліджень, які мають забезпечуватися необхідним фінансуванням. Важливим є розв'язання проблем щодо вдосконалення системи оподаткування, кредитування та страхування ризиків діяльності наукових установ і дослідних господарств, створення умов для розвитку справжньої комерціалізації наукової діяльності завдяки вдосконаленню

корпоративних та кооперативних заклад, правовому визначенню надійних запобіжників для збереження земельної і майнової інфраструктури НААН, забезпеченню інших спроможностей для створення сучасної дослідницької бази, сприянню інтегруванню вітчизняної науки в європейське наукове середовище, пошуку нових механізмів стимулювання праці вчених, створенню відповідних фондів для підтримки її розвитку тощо [18].

НААН і надалі забезпечує різні напрями наукових досліджень, генерує створення та впровадження інноваційних продуктів в аграрній сфері держави. У зв'язку зі схваленням урядом Стратегії розвитку сільського господарства й сільських територій в Україні та з урахуванням євроінтеграційних процесів НААН затвердила план наукового

2. Динаміка обсягів фінансування НААН та його співвідношення із загальними видатками Державного бюджету України за 2010, 2015, 2020, 2021 рр.*

	Одиниця виміру	Рік				2021 р., % до 2010 р.
		2010	2015	2020	2021	
1. Обсяги фінансування НААН:						
• кошти загального фонду держбюджету;		435,5	379,0	517,5	660,5	157,7
• кошти спеціального фонду держбюджету (зароблені кошти від надання послуг)		161,8	319,5	738,2	955,2	590,4
Разом	млн грн	597,3	698,5	1255,7	1615,7	270,5
2. Загальні видатки держбюджету по країні	млн грн	303 588,7	576 911,4	1288 016,7	1490 258,9	490,9
3. Середньорічний курс гривні до дол. США	співвідношення	7,94	21,84	26,96	27,29	343,7
4. Загальні обсяги фінансування НААН, дол. США	млн дол. США	75,23	31,98	46,58	59,2	78,7
5. Загальні видатки держбюджету в дол. США	млн дол. США	38 235,35	26 415,36	47 775,1	54 608,24	142,8
6. Питома вага в загальних видатках держбюджету України обсягів фінансування НААН, дол. США	%	0,197	0,121	0,097	0,108	54,8

*Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України та звітів про діяльність НААН.

супроводу з її реалізації на період до 2030 р. [19]. Академія розширюватиме співробітництво з науковими установами європейських країн щодо інтегрування досліджень з урахуванням Спільної сільськогосподарської політики ЄС, максимально використовуватиме досвід діяльності аграрної науки в інших країнах.

Загалом, говорячи про підвищення рівня ефективності державного управління для розв'язання проблем щодо збереження навколишнього природного середовища та цілого ряду інших завдань, які стосуються розвитку продовольчої системи та сільських територій України, на нашу думку, ефективними є такі чинники:

- уточнення сфери державного регулювання та компетенцій центрального органу виконавчої влади з питань аграрної політики й продовольства з урахуванням досвіду європейських країн;

- удосконалення системи вертикального та горизонтального державного управління аграрним сектором економіки й сільського розвитку з урахуванням процесів децентралізації влади в Україні та досвіду країн ЄС;

- запровадження оперативного моніторингу нормативно-правового забезпечення ефективного впровадження державної аграрної політики;

- постійна модернізація державної аграрної політики з урахуванням природних, соціальних, економічних, екологічних, військових та інших викликів;

- узгодження наукового й кадрового потенціалу для ефективного забезпечення функціонування аграрного сектору економіки та сільського розвитку тощо.

Отже, така величезна сфера економічної діяльності, включно з аграрною наукою й освітою, ставить сьогодні не менш важливі завдання державного регулювання перед органами влади в Україні, ніж у Франції чи інших країнах ЄС. На нашу думку, взірцем розбудови системи державного регулювання, попри наявні проблеми, може стати аграрна сфера України з урахуванням важливості та складності виконання завдань з гарантування продовольчої безпеки держави, державної природоохоронної політики та соціально-економічного розвитку сільських територій.

Висновки

Розв'язання окреслених та інших суперечностей потребує конкретизації і здійснення пріоритетних та реальних заходів щодо забезпечення сталого розвитку продовольчої системи держави, підвищення захисту навколишнього природного середовища до рівня розвинутих країн світу, особливо з урахуванням євроінтеграційних процесів. Інституціональні спроможності щодо розв'язання цих проблем лежать у площині усунення розбіжностей між реальними діями всіх гілок влади й задекларованими природоохоронними цінностями, закладеними в Конституції України, національному законодавстві та Спільній сільськогосподарській політиці ЄС.

Більшість запропонованих у цьому дослідженні заходів, ураховуючи сучасні загальнодержавні проблеми, не потребують збільшення бюджетного фінансування. Вони насамперед спрямовані на вдосконалення системи державного управління аграрною сферою, конкретизацію шляхів законодавчого забезпечення ефективного входження України в європейську систему співробітництва та повільного розвитку аграрної економіки. Пошук й впровадження інструментів і механізмів для своєчасного та обґрунтованого врегулювання наявних суперечностей сприятимуть виходу розвитку аграрного сектору й сільських територій на новий рівень.

Hadzalo Ya.¹, Luzan Yu.²

¹National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, 9 Mykhailo Omelianovych-Pavlenko Str., Kyiv, 01010, Ukraine; ²Institute of Food Resources of NAAS, 4-A Yevhen Sverstiuk Str., Kyiv, 02002, Ukraine; e-mail: ¹prezid@naas.sov.ua; ²ORCID: ¹0000-0002-5028-2048, ²0000-0001-9822-8617

Environmental protection is an important agricultural priority of Ukraine in the process of European integration

Goal. To justify the priority of measures to protect the environment as an important factor in the qualitative development of the food system of Ukraine in the context of European integration. **Methods.** Dialectical and logical methods of scientific knowledge, a systematic approach to the study of processes and phenomena, comparative assessments of the EU and Ukraine's measures to preserve the environment,

generalization of scientific research, statistical data, and interaction of elements of European integration are applied. **Results.** The main national features and ways of improving the protection of the natural environment of Ukraine in the current conditions of functioning of the agrarian sector of the economy are outlined, and the necessity of the maximum approximation of the state policy to the European agrarian policy is proved. **Conclusions.** It is necessary to intensify Ukraine's accession to the implementation of the European Green Deal, biodiversity conservation, and other global initiatives to protect the environment, which are important factors in the formation of a sustainable food system of the state.

Key words: *environmental protection, food system, European integration, European Green Deal, biodiversity conservation.*

DOI: <https://doi.org/10.31073/agroviznyk202505-01>

Бібліографія

1. Національна парадигма сталого розвитку України. За заг. ред. Б.С. Патона. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. Київ: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку» Національної академії наук України, 2016. 72 с.

2. Балюк С.А., Кучер А.В., Максименко Н.В. Ґрунтові ресурси України: стан, проблеми і стратегія сталого управління. *Український географічний журнал*. 2021. 2(114). С. 3—10.

3. Дребот О.І., Височанська М.Я., Комарова Н.В. Інституціональне забезпечення збалансованого використання та охорони земель сільськогосподарського призначення: моногр.; за ред. О.І. Дребот. Київ: Аграрна наука, 2021. 280 с.

4. Жаліло Я., Русан В., Жураковська Л. Стратегії і програми запобігання змінам клімату та їхнє впровадження в українському агросекторі. Центр економічних і соціальних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень України. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2024-09/az_agrosector_26092024.pdf

5. *Європейська зелена угода* (European Green Deal). Повідомлення Європейської комісії. Брюссель, 11.12.2019. COM(2019) 640 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/>

EN/TXT/?qid=1596443911913&uri=CELEX:52019DC0640#document2

6. *Паризька угода*: ратифіковано Законом України від 14.07.2016 № 1469-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text

7. *Стратегія «Від ферми до столу»* (A Farm to Fork Strategy). Повідомлення Комісії Європейському парламенту, Раді, Європейському економічному та соціальному комітету та Комітету регіонів. Брюссель, 20.05.2020, COM(2020) 381 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1590574123338&uri=CELEX:52020DC0380>

8. *Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: повернення природи у наше життя*. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/6%20FINAL%20Tree%20Biodiversity%20Strategy_297x210mm_4%2B4_web_180822.pdf

9. *Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) № 2018/848 від 30 травня 2018 року про органічне виробництво і маркування органічних продуктів та про скасування Регламенту Ради (ЄС) № 884/2007*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_036-18#Text

10. Busch B., Sultan S. Fiskalische Aspekte einer EU-Erweiterung: Folgen eines EU-Beitritts der Ukraine für den Haushalt und die Kohäsionspolitik. https://www.iwkoeln.de/file-admin/user_upload/Studien/Report/PDF/2023/IW-Report_2023-EU-Erweiterung.pdf

11. Гадзало Я.М., Лузан Ю.Я. Основні суперечності організаційно-економічного механізму розвитку аграрної сфери України та шляхи її врегулювання. *Економіка АПК*. 2021. 11. С. 6–22. doi: 10.32317/2221-1055.202111006

12. Державна служба статистики України: www.ukrstat.gov.ua.

13. Ключові повідомлення ЮНЕП про індекс харчових відходів. <https://www.unep.org/resources/publication/food-waste-index-report-2024>

14. Шпичак О.М., Гальчинська Ю.М., Куць Т.В. та ін. Енергоресурси України та в країнах світу; за ред. О.М. Шпичака. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 192 с.

15. Єдиний соціальний звіт Міністерства сільського господарства Франції. <https://>

agriculture.gouv.fr/le-rapport-socialunique-du-ministere

16. Соціальна унікальність: звіт Міністерства сільського господарства і сільських територій Франції. Основні показники за 2023 рік. <https://agriculture.gouv.fr/le-rapport-socialunique-du-ministere>

17. Про деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 124. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2021-%D0%BF#Text>

18. Гадзало Я.М., Лузан Ю.Я. Підвищення ролі аграрної науки на етапі Євроінтеграції. *Вісник аграрної науки*. 2023. 101(12). С. 5–16.

19. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 № 1163-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-%D1%80#Text>